

ČESKÉ CÍRKVE V KRIZI ROKU 1938 A V DOBĚ NĚMECKÉ OKUPACE

Josef Smolík

CZECH CHURCHES IN THE CRISIS OF 1938 AND DURING THE GERMAN OCCUPATION The article reviews the situation of Czech Christianity before World War II and the attitudes of Christians and churches during the occupation. The political crisis obviously brought the different churches closer together in their defense of democratic principles and human dignity, based on their theological position. Only a small group of conservative Catholics fell prey to the idea of the Holy empire of the German nation which would include a Czech enclave. The Catholic resistance took place predominantly in the sphere of diplomacy and intelligence service, while the Protestant resistance was more connected with illegal structures and armed struggle (e. g. assassination of Heydrich). The dominant attitude of the Czech churches was that of human and ecumenical solidarity and truthfulness to humanistic and democratic traditions.

Podnětem k tomuto článku byl jednak zájem odborníků na současné církevní dějiny v cizině, zejména ve Spolkové republice, jednak požadavek minulého synodu českobratrské církve zabývat se touto problematikou. Vedla mě k tomu i profesní snaha v oblasti praktické teologie, která nemůže porozumět současné teologické a ekumenické situaci církve bez důkladných studií nedávné minulosti, byť se svými definitivními soudy musí být velice opatrná. V tom smyslu je tento můj článek spíše podnětem k dalšímu bádání než hotovým výsledkem. Omezil jsem se na české církve, i když studium církve německé u nás a církví na Slovensku do této souvislosti úzce patří. Za to jsem se pokusil rozšířit obzor ekumenický.

Od roku 1938 do roku 1945 probíhal život v českých církvích ve třech politických útvarech.¹

Až do Mnichova (konec září 1938) se odehrával v Československé republice, První republice, jejímž presidentem byl v té době nástupce T. G. Masaryka, Dr. Eduard Beneš, od Mnichova do okupace (15. 3. 1939) ve federální republice Česko-Slovenské, Druhé republice, jejímž presidentem byl Dr. Emil Hácha a po okupaci žily církve v Protektorátu Čechy a Morava

¹ K. Adamová, K. Zavacká, K. Kaplan, K ústavnímu vývoji v českých zemích a na Slovensku v letech 1938–1948, Praha 1992, Ústav pro soudobé dějiny.

pod státním presidentem Dr. E.Háchou a protektory Konstantinem von Neurathem, Reinhardem Heydrichem, Kurtem Daluegem a Wilhelmem Frickem. Říšským ministrem pro Protektorát byl Karl Hermann Frank.²

České církve před druhou světovou válkou

Pro pochopení vnitřní situace českých církví a jejich vzájemného vztahu v období 1938–1945 je nutné načrtnout alespoň v hrubých rysech dějinné pozadí První republiky (1918–1938). Po pádu Rakousko-Uherské monarchie zůstává v Čechách a na Moravě římsko-katolická církev církví většinou s episkopáty v Praze (arcibiskupství), v Litoměřicích, Českých Budějovicích, Hradci Králové, v Olomouci (arcibiskupství) a v Brně. Pod vlivem hnutí „Pryč od Říma“ ji opustil značný počet členů. Vznikla nová církev československá se svými 700 tisíci členy s aspiracími být obdobně jako církev anglikánská církví národní. Také českobratrská církev evangelická, unie reformovaných a luteránů získala nové členy i nový seniorát (plzeňský). Vedle toho žili na území republiky pravoslavní (ruští exulanti, sbory na Moravě) a protestantské denominace, jimž se mimo Jednotu bratrskou nedostávalo stejného právního postavení jako církví československé a českobratrské. Byli to kongregacionalisté – Jednota českobratrská, baptisté – Jednota Chelčického, které se už svými jmény hlásily k české reformaci, a ve dvacátých letech přišli metodisté. Počet jejich členů zpravidla nepřevyšoval deset tisíc. Úzká spjatost římsko-katolické církve s rakouskou monarchií způsobila, že byla vnímána jako církev, která se svými postoji za války z národního společenství vydělila. Dějinný vývoj vynesl do popředí protestantskou menšinu s jejím chápáním české reformace (J. Hus, J. A. Komenský) jako vrcholu českých dějin a ideového zdroje Masarykových demokratických ideálů humanity. Postupně ovšem nabývala katolická církev, zejména v době hospodářské krize, ztracené pozice v národním životě. Svědčil o tom například celostátní sjezd katolíků v roce 1935 za

² O životě církví v této době existuje velice málo vydaných pramenů nebo publikovaných článků. Situace církví na Slovensku byla odlišná. Pro ni existuje např. pramenná edice „Vatikán a Slovenská republika 1939–1945“, Bratislava 1992. Ani nejnovější zpracování tohoto období jako studie Tomáše Pacáka, JUDr. Emil Hácha (1938–1945), Praha – Horizont 1997, Pod ochranou říše, Praha 1998, Český fašismus (1938–1939) a kolaborace (1940 až 1945), Praha – Práh 1999, Dettlef Brandes, Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945, Praha, 1999 (překlad z němčiny I. díl 1969, II. díl 1975) nevěnují českým církvím tematickou pozornost. Zmínky o nich se objevují jen sporadicky.

účasti pařížského kardinála, papežského legáta Verdiera v Praze. Lidová strana zastávající zájmy katolické církve byla pod vedením významného politika kněze Msgr. Jana Šrámka nedílnou součástí vládnoucí koalice. Počet jejích členů s blížící se krizí 1938–1939 narůstal, v Praze byla čtvrtou nejsilnější stranou. Pod Šrámkovým vedením podporovala jeho lidová strana Masarykův program humanitní demokracie. V tom se ostře odlišovala od lidové strany na Slovensku vedené Andrejem Hlinkou. Dokladem Šrámkova demokratismu v politice je i to, že byl v době Protektorátu předsedou exilové vlády v Londýně.

Protestanté byli sdruženi v *Kostnické Jednotě*, která vznikla již v Rakousku-Uhersku jako ekumenická organizace na podporu české reformační tradice v katolickém státě. Jejím orgánem byl týdeník *Kostnické Jiskry*. Vedle toho vyvíjela ekumenickou činnost *Akademická YMCA*. Jako specifická odnož světové YMCA zastávala kriticky masarykovskou linii a ve svém měsíčníku *Křesťanská revue* prosazovala vliv evangelia do veřejného života (J. L. Hromádka, E. Rádl).

Po roce 1937 roste v republice pocit ohrožení, který se prohlubuje, když německá menšina vedená K. Henleinem stupňuje své nároky. Situace se radikalizuje a diferencuje. Protestanté se intenzivněji ztotožňují s demokratickou republikou, ve které vidí dar Boží Prozřetelnosti a doklad dějinné spravedlnosti. Tento postoj se v následujících letech promítne do neohroženého, hrdinského ilegálního boje proti nacismu, do obětí životů v době Protektorátu. Evangelíci bedlivě sledují, co se děje v Německu a mezi Němci u nás.³

Mají zprávy od pronásledovaných skupin v Říši, které se uchylují do exilu u nás, zejména od sociálních demokratů. Odtud jasné přesvědčení předcházející evropské politiky, že válečný konflikt s Hitlerem je nevyhnutelný. Čeští evangelíci spolu s občany republiky byli připraveni do takového konfliktu vstoupit. Hromádka, který v třicátých letech kritizoval identifikaci Masarykovy humanitní demokracie s Božím královstvím,⁴ se ve spisku „Pochodeň Masarykova“ přihlašuje k Masarykovi a přijímá výzvu Karla Bartha hájit republiku, bude-li třeba, ve zbrani.⁵

³ Rozbory „teologie“ německých křesťanů najdeme v článkách *Křesťanské revue* z těchto let. V YMCA se analyzuje německé pohanství Rosenbergovo (*Kostnické Jiskry* r. 1938, z 28. 7. 1938 č. 31–2, 198). Evangelíci sledují, že evangelické církevní vedení německé u nás gratulovalo K. Henleinovi.

⁴ J. L. Hromádka, *Masaryk* 1930.

⁵ Dopis K. Bartha byl otištěn v *Prager Presse* 25. 9. 1938.

V dopise, který vstoupil do ekumenických dějin, Barth píše: „Každý český voják, který bude bojovat a trpět, bude to činit i pro nás ... i pro církev Ježíše Krista.“ V projevu v československém rozhlase 25. 9. 1938 Hromádka prohlásil: „Ať přijde mír či válka, mohou to být pro nás slavné dni, když ve víře v prozřetelnou vládu Boží nad národy a státy poznáme své chyby a hříchy, zvedneme prapor pravdy a lidskosti, spravedlnosti a svobody. Pracujme – a bude-li třeba – bojujme. Netřesme se a odevzdejme svou při Pánu nad světem a nad národy.“⁶

Zatímco se stanoviska protestantů radikalizovala, v katolických kruzích dochází k diferenciaci. V převážné většině je katolicismus vůči republice zásadně loyální. Pražský arcibiskup, kardinál Karel Kašpar, usiluje o zachování míru, jedná s lordem Runcimanem, který je poslán britskou vládou.

Objevují se však i hlasy, které v krizi republiky vidí potvrzení svých pochyb, zda cesta nastoupená po roce 1918, na níž byla katolická tradice většiny obyvatelstva jakoby odsunuta na okraj, byla dobrá a správná. Tyto hlasy vidí českou národní tradici rozdílně, kloní se k autoritativnějšímu pojetí, přicházejí podobně jako v Rakousku s představou stavovského státu. S obdobnými názory se bylo možno setkávat již od poloviny třicátých let u některých katolických literátů a časopisů.⁷

Ač tyto hlasy v následujících letech zcela nezmlkly, ba mohly nacházet německou podporu, nepronikly do národního vědomí a neovlivnily přímo politický vývoj následujících období. Římsko-katolická církev u nás, narozdíl od jiných zemí, vytrvala pevně ve svém vedení v odporu k fašismu, jak prokazuje další vývoj.

Po Mnichově

Mnichov ovšem znamenal veliký otřes a zásadní změnu situace. President Beneš odstupuje 5. října 1939. Do čela státu byl zvolen Dr. E. Hácha. Už volba a vše, co s ní bylo spojeno, signalizuje hluboké změny, ke kterým došlo. Volbě byl přítomen diplomatický sbor v čele s papežským nunciem S. Ritterem, který po rozpadu Československa Prahu na protest po dobu války opustil. Druhý den po volbě se konalo v pražské katedrále slavnostní „Te Deum,“ ukončené hymnou „Svatý Václave.“ Pražský arcibiskup, kardi-

⁶ J. L. Hromádka, *Lidé a programy*, Praha 1939, 64.

⁷ V časopisu „Obnova“ tlumočí názory pravicového katolicismu spisovatel Jaroslav Durych, který napsal: „Schvalujeme vše, co proti komunismu podnikl Hitler.“ (viz T. Pacák, *Český fašismus*, 177), srovnej také o přitažlivosti fašismu pro některé intelektuály, *ibid.* 395.

nál K. Kašpar při tom přečetl list papeže Pia XI., ve kterém Háchovi uděloval apoštolské požehnání. Po ukončení mše se Hácha poklonil ostatkům českých světců a na důkaz hluboké úcty políbil roušku lebky sv. Václava.

Už z toho je patrné, že prezident Hácha byl zbožným katolíkem, jemuž se dostalo tradiční katolické výchovy. Katolicismus nabyt v národě v posledních letech velice mnoho z otřesených a ztracených pozic. Hácha měl bohaté styky s katolickou hierarchií a s českou katolickou šlechtou. Ač věrný katolík, byl hluboce oddán demokratickým tradicím První republiky, jak je představoval prezident Masaryk. Po své volbě tomu dal výraz návštěvou Masarykova hrobu. Vůči ostatním konfesím byl snášenlivý, takže po celou válku je možno sledovat u nás konfesijní mír s výjimkou snad jen prvních měsíců Druhé republiky do okupace. Ta sblížila všechny křesťany. Evangelický týdeník *Kostnické Jiskry* pozdravil z pera K. E. Lányho Háchovu volbu.⁸

Nicméně v krátké době trvání Druhé republiky se objevovaly náznaky, které tento interkonfesijní mír narušovaly a vzbuzovaly obavy evangelíků. Zneklidňovaly je některé jevy, jako např. přenesení paladia české země z Prahy do Boleslavi, zavedení kříže ve školách, úsilí o obnovu mariánské sochy na Starém Městě Pražském. Zdálo se jim, že by myšlenky proti-reformace mohly ožít. V takové situaci chtěli hledat oporu u české pokrokové kulturní fronty.⁹ Tyto obavy nacházely výraz na obou stranách (v revuích *Na hlubinu*, *Obnova* nebo v *Kostnických Jiskrách*) v polemických článkách, ukázaly se však jako neopodstatněné. Konec mezikonfesijním šarvátkám učinila rázem okupace.

Okupace

Druhá Česko-Slovenská republika byla provisoriem, které skončilo okupací a zřízením Protektorátu Čechy a Morava. Extrémní, pravicově orientovaná seskupení chtěla využít situace. Spojily se a vytvořily Národní výbor svatováclavský, který však se k moci nedostal. Prezidentu Háchovi se podařilo tomuto fašizujícímu nebezpečí čelit. Vytvořil „Národní souručenství“, které svedlo dohromady representanty politických stran (lidová strana byla zastoupena Adolfem Procházkou). Na této platformě hodlaly strany

⁸ *Kostnické Jiskry* z 1. 12. 1938, č. 49, 300.

⁹ Tak např. F.Žilka, který navrhuje spojení se svobodnou školou a vědou, *KJ* z 1. 12. 1938, č. 49, 300.

pokračovat v demokratických tradicích První republiky. Do tohoto programu se zapojily i církve. T. Pasák konstatuje: „V létě roku 1939 bylo již zřejmé, že se v českých zemích vytvořil mohutný opoziční a odbojový proud, jehož významnou součástí byla též římskokatolická církev, jakož i církve protestantské.“¹⁰

Potvrzením tohoto konstatování jsou masová shromáždění, která proběhla v Čechách a na Moravě v roce 1939, na nichž měly církve významný podíl. Dne 6. května byly převezeny ostatky národního básníka K. H. Máchy z Pantheonu v Národním museu na vyšehradský hřbitov. Průvod sledovalo na sto tisíc Pražanů. Smuteční obřad vykonal vyšehradský kanovník Msgr. Bohumil Stašek. Dne 30. dubna se sešlo na 90 tisíc lidí na církevním shromáždění u Terezína. Předsednictvo „Národního souručenství“ se účastnilo shromáždění k poctě Jana Husa na Staroměstském náměstí, které uspořádaly evangelické církve. Nejsilnější protestní akcí, které se účastnilo politické vedení Protektorátu, byla římskokatolická pouť u Domažlic, kde se sešlo téměř 200 tisíc věřících. Kázal na něm Msgr. B. Stašek, který si svoji odvahu později odpykával dlouholetým pobytem v koncentračním táboře. Gestapo označilo jeho řeč jako „pobuřující“ (aufwühlend nationale Rede).¹¹

Vedle těchto veřejných protestů probíhal ilegální odboj, který v mnohém zůstával německým okupantům skryt. President Beneš a exilová vláda v Londýně měli spojení s předsedou vlády generálem Aloisem Eliášem a s prezidentem Háchou, na čemž se podílela katolická hierarchie a někteří členové české katolické šlechty. O úzkých kontaktech s katolickými kruhy svědčí také skutečnost, že president Beneš si vyžádal pro práci v Londýně představitele Lidové strany Msgr. Jana Šrámka a Msgr. Františka Hálu, kteří se dostali přes hranice u Ostravy ve vagonu pod uhlím.

Katolická Charita spolupracovala na pomoci rodinám důstojníků, kteří emigrovali do zahraničí. V této práci se angažoval podplukovník duchovní služby v armádě Jaroslav Janák.¹² President Hácha věnoval k tomuto účelu 500 tisíc korun, které byly na příkaz předsedy vlády uloženy v Zemské bance na hesla „Sv. Václav“, „Sv. Ludmila“ a „Sv. Prokop“.

¹⁰ T. Pasák, *Český fašismus*, 256.

¹¹ Srovnej T. Pasák, *Český fašismus*, 75.

¹² O. Pejs, *Duchovní služba ve vládním vojsku*. in: *Historie a vojenství*, roč. 44, č. 2, 1955, 50–88.

Jak jsem již zmínil, byly Háchovy a Eliášovy styky s Benešem zčásti zprostředkovány hodnostáři katolické církve. Významnou roli při tom hráli příslušníci české katolické šlechty, kteří byli účastníky odboje, F. Schwarzenberg a Zdeněk Bořek Dohalský, jehož bratr Msgr. Antonín, člen metropolitní kapituly, byl jako sekretář arcibiskupství blízkým spolupracovníkem kardinála K. Kašpara. Dohalský jako člen odbojové skupiny ÚVOD udržoval styky Londýna s Háchou a s Eliášem.¹³ Oba Dohalští, Bořek i Antonín, zahynuli v koncentračních táborech.¹⁴ Persekuce katolické církve byla zejména v Praze velice silná.¹⁵

Velice důležitou roli v odboji hrálo hnutí pod vedením Dr. Vladimíra Krajiny, které bylo v úzkém spojení s Londýnem, jehož instrukce plnilo. Do tohoto odbojového hnutí se zapojili evangelíci, kteří byli členy Akademické YMCA. V Černý ve svých „Pamětech“ výslovně jmenuje „skupinu YMCA a vůbec mladší intelektuální složky Církve československé, která měla našemu odboji dodat řadu nesmírně obětavých pracovníků zanícených přímo náboženského, jejichž jména opravdu nelze pominout: tajemníci YMCA dr. Jaroslav Šimsa (někdejší Masarykův knihovník, redaktor Křesťanské revue), dr. Miroslav Kohák, dr. Jaroslav Valenta, brněnský docent dr. Robert Konečný, nakladatel Fr. Laichter a ředitel od Laichterů ing. Jan Friedl, Václav Žižka, někdejší tajemník Unitarie a v té chvíli sekretář Národního souručenství na Florenci aj.“¹⁶ Hned od počátku patřil do odboje také Dr. Rudolf Mareš.¹⁷ Závažnými úkoly byl pověřen J. Valenta.¹⁸ Organi-

¹³ V. Černý, *Křik koruny české, Paměti 1938–1945, Náš kulturní odboj za války*, Brno 1992, 215.

¹⁴ Z. Bořek Dohalský, redaktor Lidových novin, byl v únoru Gestapem umučen v Terezíně, Antonín zemřel 1942 v Osvětimi, přežil jedině bratr František, který byl vězněn v Dachau.

¹⁵ T. Pasák, *Persekuce katolické církve v Praze v letech 1939–1945* in: *Milenium břevnovského kláštera 993–1993*, Praha, Karolinum 1993, 293–309. O persekuci na Moravě píše F. Vašek, *K persekuci a odboji duchovních na Moravě* in: *Poceta svobodě*, Brno, Masarykova univerzita 1995, 55–60. O persekovaných evangelických farářích zpracoval Mgr. O. Volf materiál archivu syn. rady Československé církve evangelické ve své písemné práci pro ETF v Praze. Mnoho materiálu je také v *Kostnických Jiskrách* ročník 27, 1945.

¹⁶ V. Černý, cit. Dílo, 141n. Členové YMCA se podíleli na odbojové organizaci Petiční výbor Věrní zůstaneme (PVVZ) a na hnutí Ústřední výbor odboje domácího (UVOD) od roku 1940.

¹⁷ V. Černý, op. cit., 285. R. Mareš se spolu s J. Valentou podíleli od dubna do konce května 1942 na Krajínově vysílačce.

¹⁸ Svědčí o tom skutečnost, že v lednu 1943 předal prostřednictvím F. Škarvana prezidentu Háchovi dopis, ve kterém prezident Beneš podával rozbor situace. Meritem dopisu byla výzva k manifestační abdikaci prezidenta Háchy. Srovnej T. Pasák, *JUDr. Emil Hácha*, 182.

zace byly prozrazeny a jejich členové skončili v koncentračních táborech, kde téměř všichni byli popraveni nebo zahynuli.

Významnou síť si odbojové hnutí vybudovalo v rodinách členů Česko-bratrské církve a Jednoty bratrské v severovýchodních Čechách. V. Černý píše: „Tato končina vepsala do dějin našeho odboje v období UVOD kapitulu poslední, a to je kapitola skvělá.“¹⁹ Ilegální práce zde začala již v roce 1939, kdy Jaroslav Šimsa navštívil v Turnově faráře Jednoty bratrské Pavla Glose. Zde se skrýval za spolupráce evangelických rodin a v kontaktu s Valentou a Marešem hlavní muž odbojové práce, Krajina, než došlo k jeho zatčení v září 1942.

Motivy odbojové činnosti křesťanů

Po válce se rozpoutala prudká polemická diskuse, když Bohuslav Pospíšil vyjádřil stanovisko, že „postoj církve v boji proti fašismu neplynul z pouhé solidarity. Mnohem spíše tu šlo o ztotožnění s národem, přičemž církev již ztrácela téměř svou křesťanskou svébytnost ... Prostí údové i vůdcové církve bojovali sice svůj boj statečně, ale nedovedli dost ostře vidět svou úlohu v perspektivě víry a své jednání motivovat teologicky.“²⁰ Není pochyby o tom, že tyranie Protektorátu vzbuzovala a podněcovala český nacionalismus, který pronikl do veřejného života a stával se po válce programem levicových a ještě více pravicových stran. Nicméně církve tomuto nacionalismu slepě nepropadly, jak ukazují hlasy proti transferu sudetských Němců a Maďarů.

Nejhlubší motivací evangeliků v YMCA bylo chápání evangelia v jeho průmětu do poloh lidství, lidské důstojnosti a lidskosti, dnes bychom řekli lidských práv, což bylo spojeno s univerzálním, nikoli jen národním horizontem. Odkaz Jaroslava Šimsy podává pronikavý vhled do hloubek biblické víry, která ve své čiré lidskosti překračuje nacionální fronty a vede ke smíření.²¹ Také Jaroslav Valenta, krycím jménem „Hanuš“, původně pří-

¹⁹ Tamtéž, 306.

²⁰ B. Pospíšil, Službou k svobodě. In: Od reformace k zítřku, vyd. A. Molnár, J. B. Souček, L. Brož, B. Pospíšil, J. L. Hromádka, Praha 1956, 179–212, 195.

²¹ J. Šimsa a M. Šimsová, Úzkost a naděje, Praha 1969. V. Černý k této knize poznamenává: „Je to kniha krásná, monument hodný muže, jenž byl svou kulturou, jasnou prostotou, odhodlanou obětavostí a pokorou před Bohem vzorem českého vzdělance. Jaroslav Šimsa zemřel v koncentračním táboře v Dachau nákazou skvrnitého tyfu 8. února 1945.“ Cit. Dílo, 142n. Viz též článek J. B. Součka Za Jaroslavem Šimsou, in: Kostnické Jiskry, roč. 27, č. 13, 1945, 68, 70.

služník Církve československé, získaný pro bratrství Jaroslavem Šimsou, byl výrazným křesťanským vyznavačem, jak svědčí jeho dopis, který otiskl V. Černý. V dopisu čteme na závěr: „A ještě pro větší jasnost říkám, že je nutno se konfrontovat s Bohem biblickým a Ježíšem Kristem evangelií a víry apoštolské, a že je chybné zakřikovat toto hlásání jako dogmatické a církevní.“ Černý k tomu poznamenává: „Takový byl „Hanuš,“ toto byly jeho životní jistoty, takové – náboženské tedy – byly niterné důvody, které ho přivedly do odboje. Činitel YMCA jako Šimsa a Kohák, nastoupil skromně a bez řeči na jejich místo, když padli. S nimi a Krajinou, Drábkem, Laichterem, kpt. Morávkem představoval družinu, kterou do našeho odboje, na jeho čelná místa a k úkolům krajního sebeobětování vyslala Církev Bratří, naposled se touto mladou generací, pronikavě zasaženou T.G.Masarykem, v našem veřejném životě slavně zaskvěvší.“²² Černý, ač vůči církvím značně nedůvěřivý, nemohl nerozpoznat křesťanské motivy u těchto mužů, které B. Pospíšilovi unikly.

Na katolické straně a u katolické šlechty jistě spolupůsobily obavy o jejich postavení, u šlechty i o majetky. To však nebyly motivy jediné a hlavní. V katolictví žila idea státnosti, jak ji představovala tradice svatováclavská. Hájit tuto státnost, která existovala před Rakouskem a před Masarykovou republikou, zastávat se její kontinuity znamenalo přiznat se k tradici křesťanského univerzalizmu a popřít exklusivní nároky nacistické ideologie.

Heydrichova éra

K radikální politické změně německé vyhlazovací taktiky došlo, když prozatímní protektor von Neurath byl vystřídán R. Heydrichem a předseda vlády A. Eliáš byl v září 1941 zatčen. Tlak na veřejný život nabyt nesnesitelné podoby. Dne 27. května 1942 došlo k atentátu na Heydricha, což byl vrcholný čin rozsáhlé sítě odbojového hnutí. Atentát byl vykonán na příkaz londýnské vlády s cílem získat u britské vlády zajištění hranic předmnichovské Československé republiky a odvolání Mnichova, což se podařilo. Zatímco v domácím odboji nebyl na atentát při jeho přípravách jednotný názor, odbojové hnutí, na kterém se podíleli evangelíci a pravoslavní, příkaz Londýna přijalo a podílelo se na přípravách atentátu. Významný podíl na tom měli členové církve pravoslavné, farář Vladimír Petřík,

²² V. Černý, *tamtéž* 284.

pracující v odboji, a farář Číkl, oba z kostela na Zderaze, a z vedení církve biskup Gorazd a předseda Rady Sonnevend, který projednal propůjčení krypty kostela.²³ Po úspěchu atentátu se členové odbojové skupiny skrývali v kostele na Zderaze. Po prozrazení byli všichni členové pravoslavné církve, kteří měli na atentátu podíl, popraveni. Mezinárodním symbolem řádění Gestapa po atentátu na Heydricha se stalo vypálení Lidic a poprava mužských obyvatelů. Římsko-katolický farář v Lidicích volil smrt se svými farníky.

Židé a církevní život

Když přišel Heydrich do Prahy, bylo na území Protektorátu 88 105 židovských osob. Na konferenci ve Wannsee bylo 12. ledna 1942 město Terezín definitivně určeno jako dočasné průchozí ghetto, jako přestupišť do likvidačního koncentračního tábora Osvětimi. Z 86 934 terezínských vězňů, kteří byli deportováni na Východ, jich přežilo 3 097. Veškerá protizidovská opatření byla říšskoněmeckou záležitostí, neboť v očích Němců se „Češi odmítají vypořádat s židovským problémem na vlastní pěst... Židé jsou jejich přátelé.“²⁴

Život církví ve sborech a na farnostech byl pod kontrolou Oddělení pro církevní záležitosti při Gestapu v Praze, v Petschkově paláci. Církev žily „v temných katakombách mlčení, útrap a ponižování člověčenství,“ jak jejich situaci hodnotí tehdejší představitel evangelické církve J. Křenek.²⁵ Po Mnichovu ztratily české církve okleštěním republiky některé sbory a farnosti na území Sudet, byly však s nimi alespoň administrativně ve

²³ V. Černý, tamtéž, 273, uvádí, že odboj se obrátil i na kanovníka Ottu Stanovského, který byl popraven v koncentračním táboře 1945.

²⁴ T. Pasák, JUDr. Emil Hácha, 182. Tamtéž: „K. Ziemke 15. října 1941 prohlásil: „Naši nepřátelé (Židé) jsou jejich přátelé a naše chování vůči Židům jim napovídá, jak asi jednou budeme zacházet s Čechy.“

T. Pasák zmiňuje, že s odvoláním na iniciativu Národního souručenství vyslovil J. Ježek Háchovým jménem požadavek, aby Židé byli izolováni vykázáním společného ubytování a aby židovský majetek byl zabaven. Velitel německé bezpečnostní policie H. Bohme však dal dopisem 3. listopadu 1941 najevo, že veškerá protizidovská opatření jsou německou záležitostí.

O persekuci Židů existuje řada studií: Toman Brod, *Genocida Židů za nacistické okupace*, in: *Národ se ubránil 1939–45*, vyd. J. Černín, Praha 1995; V. Fischl, *Čsl. vláda v exilu a Židé*, in: *Osud Židů v Protektorátu*, Praha 1991, 117–158; M. Kárný, *Genocida českých Židů*, in: *Terezínská pamětní kniha*, vyd. M. Kárný, Z. Schindler, M. Kárná, Praha 1954.

²⁵ Z pastýřského listu synodního seniora sborům českobratrské církve evangelické, in: *Kostnické Jiskry*, roč. 27, č.14, 1945, str. 76.

spojení. Kanovníci, faráři, kazatelé byli v koncentračních táborech, v nichž řada z nich zahynula. Také stovky členů církví, podílejících se na podpoře odboje a později partyzánů, zahynuly v koncentračních táborech. Před církvemi je úkol zveřejnit jejich jména a ocenit jejich přínos pro naši svobodu.

Censura tvrdě omezovala tisk i církevní projevy. Církevní časopisy se snažily pokračovat ve své tradici, instrukce censury přijímaly váhavě a omezeně (např. Kostnické Jiskry přinášely rubriku Vojensko-politický přehled, kde otiskovaly oficiální zprávy, jinak se o aktuálním dění nezmiňovaly). Práce nedělních škol a práce mezi mládeží musela být organizačně vtělena do církve, nesměla se díť na samostatné spolkové platformě, jak tomu bylo za První republiky. Teologické fakulty byly jako součást univerzit zavřeny, církve organizovaly bohoslovecké studium ve své režii ilegálně. Evangelizace a misie se nemohly konat, konventy a synody se sice scházely, avšak bez přístupu veřejnosti. Na konci války způsobily nálety ztráty na budovách. Život církve se soustřeďoval na bohoslužby a na práci sociální. Významné bylo dílo P. Pittera. Ekumenické vztahy se prohlubovaly. Na stránkách evangelického církevního tisku nalézáme zprávy o jednání mezi církví českobratrskou a Jednotou bratrskou. Také metodisté promyšlejí otázku jednoty církve v širších souvislostech, než jsou souvislosti národní.

Kolaborace

Po pádu vlády generála Eliáše se stala kolaborace reálnou politickou mocí. Měla svoje oficiální jméno: pěstování svatováclavské tradice. Němci se snažili tento ideologický základ kolaborace rozpracovat a využít. Ideje svatováclavské se chopili někteří čeští historici, medievalisté a některé katolické kruhy.²⁶ Tyto hlasy se snažily proniknout do českého kulturního života. V představách historiků „katolicko-universalistické observance“²⁷ ... „tkvěla představa První Říše německého jazyka, do jejíž nadnárodní, křesťansko-humanistické a latinizující ideality se ... český národ dobře nevešel. Dokonale jim při tom chyběl historický smysl skutečný, mezi Římskou říší Karla Velikého a Říší Hitlerovou rozdílů neviděli, jejich „historický smysl“ byl totiž veskrze negativní ... určený prostě nenávisť k Masarykovi.“²⁸

²⁶ V. Černý zmiňuje cestu skupiny katolíků do Říma už v roce 1939, která se setkala s ministrem Ciaou a jednala o českém prostoru v souvislosti s „českým kurfiřtstvím v říši,“ op.cit. 353.

²⁷ V. Černý, op. cit., 354.

²⁸ Tamtéž.

Významnou roli v tom všem hrál pracovník presidentské kanceláře Josef Kliment. Kliment zastával názor o obnově Svaté Říše německého národa v přesvědčení o trvalém včlenění českých zemí do sféry Velkoněmecké říše. Kliment byl „ideovým nositelem kolaborace.“²⁹ Ovlivňoval postoje presidenta Háchy v době, kdy se jeho zdravotní stav natolik zhoršil, že nebyl schopen odporu.

Je ovšem třeba podtrhnout, že orientace na svatováclavskou tradici neznamena pro oficiální kruhy římsko-katolické církve a pro Háchu při jeho volbě přijetí její německé interpretace, která zbavovala Protektorát jeho státnosti a autonomie a přiřazovala jej k Říši. Řada počinů Háchových po jeho zvolení dokládá, že Protektorát chápal na základě Hitlerových slibů jako autonomní stát. Také česká šlechta rozuměla svatováclavské tradici jinak než Němci. Dokladem je místo z „Paměti“ Františka Schwarzenberga, který připravil po poradě s Msgr. Stanovským v roce 1938 na den sv. Václava řeč pro Čsl. rozhlas, kterou Němci nepovolili vysílat. Schwarzenberg odmítal názor, že sv. Václav zapojil Čechy do Svaté říše římské. „Svatá říše římská měla být světová říše, která měla spojit národy se stejným právem.“³⁰ Pro představitele katolické církve představovala svatováclavská tradice tradici katolického univerzalizmu, v němž jsou si všechny národy rovny. V tom smyslu byla radikálním protikladem jejímu zneužití německou ideologií.

Nicméně Němci této tradice ke svým cílům hojně využívali a to tím více, čím více slábl jejich vliv a na váze nabýval Sovětský svaz. Opřeli se o tradici václavskou ve chvíli nejtěžší tragedie národa, v době po atentátu na protektora Heydricha. President Beneš cítil v exilu potřebu k tomu zaujmout stanovisko. Ve svém poselství „Dnes není doba knížete Václava – Nepovolit“ k 28. říjnu 1941, říká: „Organisují se celá procesí nejrůznějších delegací na pražský hrad – dělníci, rolníci, inteligence, umělci – a nařídí se jim podle receptu věhlasného historika prof. Pfitznera nacistické stupidnosti o politice knížete Václava, o německém císaři Karlu IV., o německém říšském městu Praze, o německém Grossraum a Lebensraum a zařazení českého národa do německé říše.“³¹ Mezi těmi, koho německá propaganda hnala na procesí na hrad, nejsou zmiňováni křesťané a církev. Řešení vztahu k nim si německý režim ponechával až na dobu po vítězném válce. Po zku-

²⁹ T. Pasák, *Fašismus*, 387.

³⁰ V. Škutina, *Český šlechtic František Schwarzenberg*, Rozmluvy 1990, 90n.

³¹ E. Beneš, *Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z let 1938 až 1945*, Praha 1946, 143n.

šenostech v Německu byl Hitler ve vztahu k církvím, pokud by šlo o přímý zásah, opatrný.

Pro kolaboraci církví a kulturní fronty měli Němci ještě jeden ideologický nástroj: strach z bolševismu. Kolaborantský ministr školství E. Moravec založil Ligu proti bolševismu a testoval lidi z kulturní fronty a církví tím, že je žádal, aby se připojili. Synodní senior Josef Křenek spolu s vedením církve odmítl se k Lize připojit, což znamenalo, že musel on i synodní kurátor Dr. Antonín Boháč opustit svůj úřad a Prahu. Obdobně tomu bylo i v církvi československé.³²

Konec Protektorátu

Otázka komunismu a vztahu k Sovětskému svazu určovala poslední měsíce války. Postoje církví se začaly diferencovat. U katolíků a evangelíků rostl příklon k První Masarykově republice a určitý konservatismus. Dokladem příklonu katolické církve k národu a k jeho zápasu za války je volba Josefa Berana, který se vrátil z koncentračního tábora, arcibiskupem pražským. Jsem přesvědčen, že jeho kladný vztah k demokratické republice, ekumenické zkušenosti v koncentračním táboře při setkávání s evangelickými kazateli, otevřely jeho oči, aby zhodnotil zkušenosti našich dějin v 17. století, a zapálily jeho srdce, aby pak na II.vatikánském koncilu se zastal svobody svědomí ve věcech víry. V politické oblasti se katolíci soustřeďují kolem Šrámkovy lidové strany. Pro evangelíky zůstává problémem, zda se mají účastnit politického života a zasazovat o věci církve prostřednictvím politické strany, jak o tom píše J. B. Souček.³³

Součka ovšem začíná zneklidňovat český nacionalismus ústící do nenávisti.³⁴ V československé církvi došlo hned po revoluci v květnu 1945 k změně celého jejího vedení.³⁵ Jména nových představitelů ukazují, že v československé církvi byly silné tendence, které se stavěly kladně k novému sociálnímu pokusu, jak jej požadovali komunisté. Kaplan pravoslavné církve Vladimír Petřík, který studoval v Bělehradě, věřil před svým umučením v obrodné síly pravoslaví v Sovětském svazu.³⁶ Vatikán poslal do

³² Exil bratra synodního seniora, in: KJ roč. 27, č. 17-18, 1945, 92.

³³ J. B. Souček, Jak politicky uplatňovat naše křesťanství?, in: KJ roč. 27, č. 16, 1945, 86.

³⁴ J. B. Souček, Vychovávat k nenávisti? in: KJ roč. 27, č. 25, 1945, 134.

³⁵ Nové vedení československé církve, in: KJ roč. 27, č. 19, 1945, 99.

³⁶ A. F., Památka ThDr. Vladimíra Petříka, in: KJ roč. 27, č. 33, 1945, 184.

republiky chargé d'affair R. Fordiho a vyčkával. Košický program nechával otázku postavení církvi otevřenou, odluku nepožadoval.³⁷

Situace byla situací svobody. České církve uhájily v očích národa svou věrohodnost. I V. Černý, jinak velice ostrý kritik všech extrémních hlasů v katolictví, píše: „Rozhodl jsem se prostě vidět český katolicismus výhradně v křesťanské statečnosti těch tisíců prostých věřících i skromných kněží, kteří po celou dobu války nelitovali nebezpečí ani krve v boji za lidskou pravdu.“³⁸ V pohledu zpět na léta válečná píše J. B. Souček: „Žádné církvi není možno vytkat národní nevěrnost nebo nespolehlivost. Byl-li v některých evropských zemích postoj vedoucích představitelů katolické církve nevýrazný, pak to neplatí o římsko-katolické církvi u nás. A tak i když národní odboj podtrhl tradici husitskou, v národě vznikla situace interkonfesionálního míru a naděje na ekumenickou spolupráci, jež začínala nabývat některé obrysy (mírový projev kardinála Berana a evangelických církvi v Praze, 1948).“³⁹

Ukončíme modlitbou mariánské družiny z roku 1948, v níž se zrcadlí ekumenický duch té doby. Na tištěných letáčích čteme: „Naše rozmluvy s křesťanskými bratry nekatolíky, často plné výsměchu, omezenosti nebo přehánění, naši nesmiřitelnost a přísné posuzování – odpusť nám, Pane. Všechny násilnosti, jež snad byly v dějinách spáchány námi katolíky na našich protestantských bratrech, odpusť nám, Pane. Špatné příklady našeho chování, které zpozdlily, zmenšily nebo zničily působení milosti v duších našich křesťanských bratří, odpusť nám, Pane. Opomínání časté horlivé bratrské modlitby za ně, odpusť nám, Pane.“⁴⁰

Jistě také pro naše viny a hříchy se po roce 1948 zahalily tyto slibné perspektivy mlhou a temnými mraky.

³⁷ dsK, Dojde k odluce státu od církve? in: KJ roč. 27, č. 22, 1945, 117.

³⁸ V. Černý, op. cit. 197.

³⁹ J. B. Souček, Jak politicky uplatňovat naše křesťanství?, 86.

⁴⁰ Pokání katolíků, in: KJ roč. 33, č. 9, z 26. 2. 1948.